

KELEMEN KATALIN¹

VÁLLALKOZÓ, BANKÁR
SIKERTÖRTÉNETEK A NYOLCVANAS ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.56>

ABSZTRAKT

A hiánygazdaság, a rugalmatlan állami vállalatok árnyékában erősödő piac, a régió többi országát megelőző reformok már a nyolcvanas évek Magyarországon a felemelkedés vissza nem térő lehetőségét teremtették meg azoknak, akik a piacon eladható tudással rendelkeztek, vagy nyitottak voltak illet elsajátítani.

Dolgozatunkban két – a rendszerváltás folyamatába ágyazódott – esetet mutatunk be, amikor a szereplők éltek a történelemadta kivételes lehetőséggel, s karrierjük meredeken és gyorsan emelkedett magasra a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején anélkül, hogy a tőketulajdonosi jogosítványok újraelosztásában részt vettek volna. A két eset bemutatása során arra fókuszáltunk, hogy egyrészt mik voltak azok az erőforrások, amik (verseny)előnynek bizonyultak, illetve hogy ezek segítségével milyen módon tudták megragadni a helyzet kínálta lehetőségeket.

Kulcsszavak: esettanulmány, karrierépítés, nyolcvanas évek vállalkozói, kétszintű bankrendszer létrejötte, kreatív alkalmazkodás, rendszerváltás

AN ENTREPRENEUR, A BANKER
SUCCESS STORIES IN HUNGARY IN THE 1980S

ABSTRACT

The shortage economy, the growing market in the shadow of inflexible state-owned enterprises, and the reforms that were a step ahead of countries in the region created a unique opportunity for advancement in Hungary in the 1980s for those who had marketable knowledge or were willing to rapidly acquire it. In our study we present two cases - embedded in the process of the regime change - where actors took advantage of the exceptional opportunities provided by historical events. Their careers rapidly soared to great heights in the late 1980s and 1990s, even without participating in the redistribution of capital ownership rights. In our analysis, we focus on the resources that proved to be a (competitive) advantage and how these enabled the actors to seize the opportunities presented by the circumstances.

Keywords: case study, career building, entrepreneurs of the 1980s, the establishment of a two-tier banking system, creative adaptation, regime change

¹ ELTE Állam- és Jogtudományi Kar

VÁLLALKOZÓ, BANKÁR

SIKERTÖRTÉNETEK A NYOLCVANAS ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN

BEVEZETÉS

Schumpeter (1939) „alkotó rombolás”-nak nevezte a régi társadalmi szerkezetek lebomlásának és az újak felépülésének folyamatát. Magyarországon a rendszerváltás/változás² irodalmának fókuszában inkább a rombolás, a szocializmustól örökölt állami vállalati tulajdon széthordása, a korábbi intézmények szétesése, illetve az ezzel párhuzamosan átalakuló társadalom kétpólusúvá válása állt (Laki 2001). Az átalakulás gazdasági, társadalmi hatásait vizsgálók között kiemelt figyelmet kaptak a társadalom két szélső pólusán zajló események. Egyrészt, hogy mi történt a régi elittel, milyen mobilitási folyamatokat eredményezett az átalakulás, kikből rekrutálódott az új elit (pl. Bartha–Martin 1997, Fligstein 1996, Hankiss 1989, Kolosi–Róna-Tas 1992, Kolosi–Sági 1996, Kovách–Kristóf–Lengyel 2006, Nee 1989, Laki 2002a, 2002b, Laki–Szalai 2004, Lengyel 2007, Róna-Tas 1994, Szalai 1996, Szelényi 1994). E szerint a nyertesek tipikusan társadalmi és politikai kapcsolataik révén érték el e pozíciójukat, jellemzően a korábbi állami tulajdonrészek megszerzése által. Szintén sok elemzés készült az átalakulás veszteseiről, a korábbi hatékonytalan struktúrák leépülésének áldozatairól, akik részben vagy teljes egészében kiszorultak a munkapiacról, ami köré korábbi életük szerveződött (pl. Acsády 2020, Alabán 2019, 2020, Dobák 2020, Molnár 2020, Valuch 2014, 2020).

Kevésbé irányult a figyelem a folyamat alkotó tartalmára, illetve a két véglet közötti karrierépítés, fel-törekvés egyéb módjaira, például arra, amikor a szereplők nem vettek részt a tőketulajdonosi jogosítványok újraelosztásában, vagy ha az alkalmazotti munkaviszony keretében történt (Laki 2001, Zentai 1999).

A hiánygazdaság, a rugalmatlan állami vállalatok árnyékában erősödő piac, a régió többi országát megelőző reformok már a nyolcvanas évek Magyarországon a felemelkedés vissza nem térő lehetőségét teremtették meg azoknak, akik a piacon eladható tudással rendelkeztek, vagy képesek/hajlandóak voltak ilyen tudást elsajátítani.

Dolgozatunkban két – a rendszerváltozás folyamatába ágyazódott – esetet mutatunk be, amikor a szereplők éltek a történelemadta kivételes lehetőséggel, s pályájuk meredeken és gyorsan emelkedett magasra a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején anélkül, hogy a tőketulajdonosi jogosítványok újraelosztásában részt vettek volna.

² A rendszerváltás/változás vagy máshogy az átmenet/ átalakulás fogalmak között sokak szerint komoly tartalmi különbség van.

Míg az átmenet/váltás fogalom a valahonnan valahová kérdésre reflektálva elsősorban arra fókuszál, hogy az átmeneti poszt-szocialista társadalom megfelel-e a valahová (kapitalizmus, demokrácia) kritériumainak, addig az átalakulás/változás fogalom útfüggő változásként értelmezve a folyamatokat arra helyezi a fókusz, hogy mi az az állapot, ahová érkeztek a poszt-szocialista társadalmak, illetve ezt hogyan határozta meg a múlt.

Az átmenet (tranzitológia) fogalmát a legtöbben meghaladottnak tartják (optimista) céltételező volta miatt (Carothers 2002, Kornai 1999, Mandel 2012, Verdery 1996), mivel azt sugallja, az átmenet egy időleges, szükséges rossz a demokrácia és a kapitalizmus felé vezető úton. Az átmenet fogalom korábbi széles körű elterjedését a huszadik század utolsó negyedében a demokrácia „harmadik hulláma” (Huntington 1991) által kiváltott optimizmus következményeként szokták értelmezni.

A dolgozatban a fogalmat mi is a rendszerváltozás/átalakulás, a gazdasági rendszer és a társadalomszerkezet útfüggő átalakulásának folyamata értelemben használjuk, amely már 1990 előtt megkezdődött.

A nyolcvanas évek elején mellékállásban vállalkozni kezdő interjúalanyunk pár év alatt az egyik legnagyobb hazai magánvállalkozás tulajdonosa/vezetője lett.

A nyolcvanas évek második felében pályakezdő közgazdász interjúalanyunk karrierje pedig bankszektorbéli alkalmazottként ívelt viharos sebességgel magasra.

Tisztában vagyunk a siker, ehhez kapcsolódva a társadalmi státusz fogalmának sokdimenziós voltával, nem is kíséreljük meg annak összes szempontját meghatározni, illetve az életutak során bemutatni. Elsősorban a foglalkozási, munkapiaci, illetve az anyagi, jövedelmi helyzet dimenziói mentén írjuk le és értelmezzük alanyaink nyolcvanas évekbeli sikereit, illetve karrierjük, életpályájuk alakulását.

Kolosi, Tóth és Keller (2008) rendszerváltó nemzedéknek nevezte az 1951 és 1965 között születetteket, akik a rendszerváltás idején 26–40 évesek voltak. Életkorukból adódóan ők voltak a kevésbé „kompromittált” nemzedék, az előző, az úgynevezett státuszváltó generációhoz (1936–1950 születettek) képest, akiknek a tagjai már a rendszerváltást megelőzően kiforrott társadalmi státusszal rendelkeztek. A változásokhoz való alkalmazkodás kényszere különböző módon érintette az eltérő generációkat, amíg az idősebbek esetében a különböző tőkekonverziós stratégiák bizonyulhattak hatékonyak, addig a fiatalabb, rendszerváltó nemzedék esetében nyíltak meg leginkább új pályák (Kolosi–Tóth–Keller 2008).

Interjúalanyaink mindketten a rendszerváltó nemzedék tagjai, a nyolcvanas években voltak pályakezdő fiatalok, a szocializmus időszakában szocializálódtak, a szocialista korszak egyetemén tanultak, ahol persze őket sem készítette fel senki a korábbi kiszámítható (diplomás) életpálya megszűnésére, vagy tágabban, a körülöttük lévő világ totális átrendeződésére.³ Életkoruk és társadalmi státuszuk alapján azonban egyértelműen azok közé tartoztak, akiknek a legnagyobb esélyük volt arra, hogy életjük során akár még javítsanak is társadalmi helyzetükön (Kolosi–Róbert 2004).

Annak ellenére, hogy alanyaink számos szociológiai relevanciával bíró jellemzőben különböznek egymástól, egyikük férfi, másikuk nő, egyikük vállalkozó, másikuk alkalmazott, más pályákon is mozognak, úgy, mint az informatika területe és a bankszektor, közös bennük, hogy a rendszerváltás időszakában voltak pályájukon a legsikeresebbek, azaz olyan erőforrásokkal, tőkékkel rendelkeztek, amelyeket ebben az időszakban jól tudtak kamatoztatni. Miután az átalakulás irodalmában a jó pozíciók megszerzésének hangsúlyos útja volt a korábbi állami tulajdonrészek megszerzése a társadalmi és politikai kapcsolatok révén, fontos szempont volt, hogy a tulajdon újraelosztásában egyikük sem vett részt.

A két eset bemutatása során arra fókuszáltunk, hogy egyrészt melyek voltak azok az erőforrások, amelyek (verseny)előnynek bizonyultak, illetve hogy ezek segítségével milyen módon tudták megragadni a helyzet kínálta lehetőségeket.

Az interjúalanyok erőforrásainak leírására a Bourdieu (1986) és Coleman (1988) nyomán bevezetett tőkefogalmakat alkalmaztuk, mivel ezek segítségével az intézmények változása összeköthető az egyéni sikerrel, mobilitással (Róna-Tas 1997). Az egyes tőkefajták felhalmozása és használata az intézmények által meghatározott, ám új intézmények megjelenésekor az egyes tőkefajták értéke megváltozik. Ilyenkor az egyének felhalmozott tőkéjüket más tőke(k)re konvertálhatják,⁴ bár a tőkefajták különböznek átruházhatóságuk, megszerzhetőségük, tartósságuk, oszthatóságuk, átválthatóságuk stb. szempontjából (Róna-Tas 1997, Vedres 1997, 1998).

3 Ghodsee (2011) bolgár példák segítségével érzékelteti, hogy a posztiszocialista átmenet/átalakulás időszaka egyben megrázkódtatás is, amikor megszakad a mindennapi élet szokásos, kiszámítható ritmusa, zavartságot, frusztrációt és bizonytalanságot hagyva maga után.

4 Hankiss (1989) koncepciójában hangsúlyos a tőkekonverzió szerepe az elit folytonosságának megőrzésében.

Az elittel kapcsolatos kutatások a tőkék között kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a szereplők társadalmi tőkéjének, azaz társadalmi, politikai kapcsolataiknak. Az általunk vizsgált két történetben megítélésünk szerint a társadalmi tőke, a kapcsolatok jelentősége jóval kisebb, az erőforrások közül a kulturális tőke kiemelt szerepét tapasztalhattuk.

Az átalakulással, a piac szerepének erősödésével a gazdasági tőke és az azt működtetni képes szaktudás felértékelődött, ez utóbbi azonban a legnehezebben átadható, „legragacosabb”, legidőigényesebben megszerzhető, azaz a legmerevebb erőforrás (Vedres 1997).

Mindkét alanyunk rendelkezett olyan speciális, viszonylag ritka kulturális tőkével,⁵ amit a gazdasági intézmények változásai már a nyolcvanas években felértékeltek, s ami – különösebb társadalmi tőkék nélkül is – a karrierjük „üstököszerű” emelkedéséhez vezetett.

Idővel mások is igyekeztek alkalmazkodni az intézményi változásokhoz, azaz piacképes tudást szerezni, felhalmozni, így szereplőink kezdeti előnye nagyrészt elkopott.

A két történet esetlegessége és sok-sok különbsége ellenére is mutat néhány közös vonást, ami ha önmagában nem is bír magyarázó erővel, olyan adalék lehet, amelyhez keresztmetszeti kutatások révén nem juthatunk.

Jelen dolgozat forrása az a két (életút)interjú, amelyek 2019 októberében és 2020 decemberében – több részletben – Budapesten készültek.^{6,7}

Egy interjú szövege a múlt emlékeinek a jelen perspektívájából való elbeszélése, azaz általa nem tudjuk a múltbéli eseményeket „objektíven” megismerni, csak az alany narratív identitásán keresztül, mint egy társadalmi jelenség – esetünkben a rendszerváltozás időszakához való alkalmazkodás – individuális reprezentációjaként (Elekes 2018, Kovács 2007, 2011). E mellett – az interjú szituációból adódóan – az interjút készítő perspektívája is megjelenik (Holstein–Gubrium 2013).

Mindezekkel számolva az esettanulmányt jól alkalmazható módszernek ítéljük egy sokdimenziós környezetben, interdiszciplinárisan értelmezhető komplex jelenség bemutatására. Alanyaink életpályájának elemzése interdiszciplináris fogalmi keretet kíván, hisz sokféle dimenzió, sokféle logika alakította cselekedeteiket. A gazdasági intézményeken túl, a szűkebb-tágabb társadalmi környezet, a múltból eredő, mozgásteret behatároló strukturális kötöttségek, a történeti szempontok vagy akár az alanyok személyiségének bizonyos vonásai is szerepet játszottak.

5 Gazdasági tőkével – mint a legtöbbben – nem.

6 Az interjúkat a szerző készítette. Az egyéb forrás megjelölése nélküli idézetek „dólt betűvel, idézőjelben” az interjúkból származnak.

7 Az interjúalanyok a szerző ismerőseinek köréből kerültek ki. A személyes kapcsolat azzal az előnnyel járt, hogy adva volt a bizalom, ami elősegítette az interjúalanyok megnyílását. Az e körbe tartozó (vállalkozó, bankár) interjúalanyok szóra bírása különösen nehéz, jellemző a rejtőzködés, a bizalmatlanság (Laki–Szalai 2013). A személyes ismeretség miatt felmerül a kérdés, hogy ebben a helyzetben az alanyok mennyire törekedtek arra, hogy a kérdezőhöz igazítsák/torzítsák a mondanivalójukat. Azonban azt is tudjuk, hogy a személyes kapcsolat hiánya sem garantálja a kész identitásnarratívák vagy torzítások elkerülését. Az interjúvezetési módszerek sokféle módja közül a szerző arra törekedett, hogy minél kevesebbet beszéljen, hagyja alanyait „történeteket mesélni”. Úgy tűnt, mindketten megnyíltak, szívesen beszéltek az életükről, az interjú szituáció számukra is jó alkalmat, lehetőséget teremtett, hogy végiggondolják eddigi történetüket.

A VÁLLALKOZÓ⁸

Magyarországon a szocialista rendszer végig elfogadta a kisvállalkozók korlátozott jelenlétét, 1982 után pedig már tízezrek gyakorolhatták a vállalkozási tevékenységet.⁹ A gazdag hazai gazdaszociológiai szakirodalomból tudjuk, hogy a nyolcvanas évek vállalkozóit a kedvezőbb jövedelemszerzés motiválta, a vállalkozóvá válást tipikusan évtizednyi munkahelyi pályafutás előzte meg, a vállalkozást jellemzően másodállásban kezdték,^{10,11} más tőke híján a tudástőke jelentette a legfontosabb erőforrást. Első történetünk, Kovács István¹² története nagyrészt illik e képbe.

KI 1954-ben született Budapesten. Szülei (közép)polgári családokból származtak, édesapja jogász volt, édesanyja kereskedelmi középvezettséggel rendelkezik. A mama a nyolcvanas évek végén – fiától függetlenül – alkalmazottból (mikro)vállalkozó¹³ lett, s amely vállalkozást sikeresen működtetett nyugdíjba vonulásáig.

KI gyermekkorában sok időt töltött nagyszüleivel. A 19–20. század fordulóján született nagyszülők¹⁴ számára természetesen a német nyelv volt „az idegen nyelv”, s efelé orientálták az unokát is, aki a gimnáziumban, illetve az NDK-ban töltött hosszabb diákmunkák ideje alatt meg is tanult németül. Igaz, KI megítélése szerint német nyelvtudása későbbi karrierje során nem járt előnnyel, ezzel szemben az angol nyelvismeret hiányának hátrányát sokszor tapasztalta. Későbbi szűkebb szakmája, az informatika nyelve az angol, így azt a minimális szakmai szókészletet autodidakta módon elsajátította, amire az írott szakmai szövegek értelmezéséhez szüksége volt, de „*megszólalni nem tudott angolul*”.

A család számára olyan opció fel sem merült, hogy KI ne gimnáziumban, majd egyetemen tanuljon tovább. Műszaki érdeklődése hamar egyértelművé tette pályaválasztását. Az egyik vidéki nagyvárosunk¹⁵ műszaki egyetemének hallgatójaként ismerkedett meg a számítógéppel (persze annak az akkori, hetvenes évekbeli lyukszalagos, óriás méretű mivoltával), s ez a „szerelem” meghatározta későbbi életpályáját.

KI szerint az egyetemen magas szinten művelték/tanították az informatikát, a hallgatókat támogatták a fejlődésben. Például „*az érdeklődő hallgatók által létrehozott »informatikai szakkör« számára éjszaka is megnyitották a számítógépes labort*”.

8 E fejezetben támaszkodom az Egy „üstökös vállalkozás” története Magyarországon című tanulmányomra, amiben már – más kontextusban – elemeztem az e pontban tárgyalt vállalkozó történetét (Kelemen 2021).

9 Az 1982-es Vállalkozási Törvény lehetőséget teremtett kisszövetkezetek, jogi személyiség nélkül Pjt. (polgári jogi társaság), GMK (gazdasági munkaközösség), VGMK (vállalati gazdasági munkaközösség), illetve ISZSZCS (ipari és szolgáltató szakcsoport) létrehozására, az 1988-as Társasági Törvény pedig a jogi személyiséggel bíró társaságok alapításának a lehetőségét is kiszélesítette.

10 Az egyes korszakokban eltérőek voltak a piacra lépés kockázatai. A bizonytalanságot mérséklő, illetve a kockázatot kerülő stratégiák egyik jól ismert megoldása volt, hogy a magángazdaság szereplői megtartották állami alkalmazotti státusukat is, ami lehetővé tette számukra, hogy a szabályozás hullámsáitól függően a vállalkozásukat hol szüneteltessék, hol újraindítsák, hol törvényes keretek között működtessék, avagy „maszokoljanak”, azaz átlépjenek a szürke vagy a fekete gazdaságba (Laki 1998).

11 A második gazdaság szereplőinek az állami szférához kötődése a főállás biztonsága mellett a személyes kapcsolatok változatos hálóját is jelentették, amelyek pótolták bizonyos intézményeket. Akárcsak a család és a rokonság (Laki 1998).

12 A Kovács István (a továbbiakban KI) fantáziánév.

13 Az állami Képcsarnok Vállalat alkalmazottjaként kialakult személyes kapcsolatait felhasználva képzőművészeti alkotásokkal kereskedő vállalkozást hozott létre.

14 Tisztviselő nagypapa.

15 A budapesti fiú vidéki tanulását a könnyebb bejutáson túl az is motiválta, hogy mielőbb kikerüljön a családi keretek közül. Szülei korai válásuk után mindketten újrահázasodtak, s KI szívesen került távolra e mozaikcsaládtól.

KI 1978-ban szerezte meg rendszermérnöki diplomáját, s egy budapesti¹⁶ állami nagyvállalatnál, a Vilatinál¹⁷ helyezkedett el, ahol az akkor még gyerekcipőben járó számítástechnikai rendszerekkel kezdett el foglalkozni.

Álláskeresésnél kiemelt szerepe van a személyes kapcsolatok hálójának (Granovetter 1973), az első munkahely esetén pedig a származási család hálózatának (Utasi 1995). Ezek közül KI egyikre sem tudott támaszkodni, miután egyrészt más pályát választott, mint a szülei, másrészt egyetemi tanulmányait nem Budapesten végezte. Segítségre azonban az akkor még ritka képzettségével nem is volt szüksége. Egy állásbörzén jutott ahhoz az információhoz, hogy a Vilati (és több más cég is, amelyek közül a választás esetleges volt) egyáltalán létezik, és hogy informatikai szakembert keres.

MÁSODÁLLÁS

1981-ben – tehát még az 1982-es Vállalkozási Törvény megjelenése előtt – három (mérnök) kollégájával, másodállásban¹⁸ működő vállalkozást alapítottak. Az alapítás esetlegességét jelzi, hogy a rádióban hallott valamelyikük egy interjút arról, hogy létezik olyan gazdálkodási forma (polgári jogi társaság), amely keretében másodállásban vállalkozni lehet, innen jött az ötlet.¹⁹ Úgy gondolták, (szak)tudásukat, számítástechnikai ismereteiket a hiánygazdaság körülményei között, a rugalmatlan állami vállalatok környezetében könnyen értékesíteni tudják. Friss házas fiatalemberként többen szerettek volna keresni, ami már az első (nem teljes) évben sikerült is, ekkor a másodállásuk annyit hozott, mint a főállásuk éves bére.²⁰

A vállalkozás számítógépes rendszerek tervezésével, (mikro)számítógépek gyártásával és értékesítésével foglalkozott. KI három alapító társa a hardverre, ő – rendszermérnökként – a szoftverre specializálódott.

A személyi számítógépek itthoni piaca ekkor „védett” volt a külföldi versenytől, hisz – mint minden szocialista országban – a legújabb informatikai technológia behozatala embargó alá esett. A számítógépek összes változata rajta volt a COCOM-listán,²¹ azaz nem lehetett – legalábbis egyben – importálni azokat. A vállalkozás által gyártott személyi számítógépek – magyar nem lévén – import alkatrészekből készültek, annak ellenére, hogy az import állami monopólium, a vállalkozások importkerete szűkös, a devizához való hozzájutás pedig korlátos volt.

Az ellentmondást az úgynevezett „zsebimport” intézménye hidalta át.²² Ez azt jelentette, hogy hazai magánszemélyek a saját valutájukból megvették „nyugaton” – leggyakrabban a legközelebbi Bécsben –

16 KI tehát egyetemi tanulmányai végeztével a vidéki megyeszékhelyről hazatért Budapestre.

17 Villamos Automatika Tervező Intézet. Az 1960-ban alapított (állami) vállalatot eredetileg irányítástechnikai rendszerek egyedi és sorozatgyártmányainak tervezésére hozták létre, de a feladatkör később kiterjedt a gyártásra, szerelésre, üzembe helyezésre és szervizelésre is.

18 Utalunk a 8. és 9. lábjegyzetre.

19 Ez volt az ország 40. Pjt-je.

20 Kb. 50 000 Ft-ot. 1981-ben a teljes munkaidőben dolgozók havi átlagkeresete 4364 Ft volt (KSH 2020).

21 A COCOM tizenhét ország, Ausztrália, Belgium, Dánia, az Egyesült Királyság, Franciaország, Görögország, Hollandia, Japán, Kanada, Luxemburg, a Német Szövetségi Köztársaság, Norvégia, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Törökország és az USA által 1947-ben életre hívott bizottság, a *Coordinating Committee for Multilateral Export Controls* első két szavának rövidítéséből kapta nevét. E bizottság állította össze az úgynevezett COCOM-listát, ami a szocialista blokk országait sújtó, kereskedelmi embargó volt. A listán lévő – elsősorban csúcstechnológiai – termékeket tilos volt a KGST (+Kína) országaiiba exportálni. Magyarországra vonatkozóan a COCOM-listát 1992-ben törölték, maga a COCOM szervezet 1994-ben szűnt meg.

22 A kedvezőtlen körülményekhez való kreatív alkalmazkodásnak nagy hagyománya van a hazai gazdasági szereplők viselkedésében. Laki Mihály (1984–1985) kényszerített innovációnak nevezte azt a jelenséget, amikor a hiánygazdaság körülményei között az éppen nem elérhető eszközöket, alkatrészeket valamilyen helyi „találmánnyal” helyettesítik. Kuczai Tibor (2000) a kreácsolás fogalmával, ami a kreativitás és a barkácsolás fogalmak összevonásából született, a hazai kisvállalkozások működését jellemezte. E szerint mind a kisvállalkozások, mind a barkácsolók a környezetük lehetőségeiből építkeznek.

a számítógépalkatrészeket, hazahozták, és azt eladták bizományba a vállalkozás(ok)nak. Az eladás némi felárral történt, így a zsebimportőr haszonhoz jutott, a vállalkozás pedig alkatrészhez, és ingyen hitelhez, mivel a bizományba átvett alkatrész árát csak az abból készült számítógép értékesítése után fizette ki.

A megrendelőik, jellemzően hazai²³ állami nagyvállalatok²⁴ számára az akkori szabályozási rendszerben anyagi előnyt jelentett, hogy az így megvásárolt munka költsége nem bér-, hanem dologi kiadás (azaz olcsóbb) volt. Az olcsóbb szolgáltatás ellenére – az első időkben különösen – csak a rugalmasabb vállalatvezetők merték őket, a „maszekokat” megbízni. Ekkor még legtöbbször a személyes kapcsolatok hálóján keresztül szereztek munkát. Ez elsősorban KI vállalkozótársainak kapcsolati hálóját, egyetemi évfolyamtársakat, illetve az állami munkahelyen korábban teremtett kapcsolatokat jelentette. Ezt az magyarázza, hogy KI nagyjából tíz évvel fiatalabb volt, mint társai, így alkalmazotti múltja jóval rövidebb volt, valamint vidéken szerzett egyetemi kapcsolatai voltak.

NÖVEKEDÉS

A számítástechnikai piacon a fordulatot az jelentette, amikor 1983-ban, illetve 1984-ben az IBM piacra dobta a PC/XT-t, majd a PC/AT-t. Az IBM PC-k világsikere „begyűrűzött” még az embargóval sújtott szocialista országokba is.

KI vállalkozása (is) elkészítette az IBM PC „klónját”²⁵ és piacra dobta. A kereslet jelentős volt, a zsebimportból adódó ingyen hiteltől pedig könnyen tudták finanszírozni a növekvő kibocsátás növekvő anyagigényét, így a forgalom, az árbevétel és a jövedelmük is erőteljes növekedésnek indult.

A növekedés, a siker egyben azt is jelentette, hogy a mellékállás egyre több munkát igényelt, és egyre inkább összeegyeztethetlenné vált a főállással. „Gyakran előfordult, hogy azért voltam szabadságon, hogy napi 16 órát dolgozhassak a maszek cégben” – mesélte KI.

A növekedéssel párhuzamosan a főállás jövedelme egyre inkább a maszek jövedelem töredékére zsugorodott, 1985-ben például KI a főállása 70 000 Ft-os éves bére mellé a vállalkozás 185 millió Ft árbevételéből 1 millió Ft „maszek” jövedelemre tett szert. 1985-ben a teljes munkaidőben dolgozók havi átlagkeresete 5961 Ft volt Magyarországon (KSH 2020), ez éves szinten 71 532 Ft. Az 1 millió ennek a tizennégyszerese.

A nyolcvanas évek közepére már mind a négyen úgy érezték, hogy a megengedőbb politikai légkörben ott merik hagyni az állami vállalat főállásának biztonságát, és 1986-ban teljes állású vállalkozóvá váltak.²⁶

A nyolcvanas évek reformjai során a magánvállalkozások gazdasági környezete jelentősen megváltozott. Számos, addig érinthetetlen adminisztratív korlát megszűnt, vagy „felpuhult”. Ezek a változások a magánvállalkozók viselkedését is megváltoztatták. Sokan – csakúgy, mint KI és társai – már nem próbáltak lavírozni az állami és a magánszektor között, hanem teljes egészében kiléptek a magánszférába, s a szabályozásadta kereteken belül egyre nagyobb vállalkozásokat működtettek (Laki 2002b).

23 De nem kizárólagosan, például exportáltak nyugatnémet vevőnek is, aminek bevételét importra költhették.

24 Magánszemélyek számára ekkor még nagyon drága volt a számítógép. 1986-ban egy IBM PC 1 millió Ft-ba került. A havi átlagjövedelem ekkor 6435 Ft volt (KSH 2020).

25 Az IBM PC esetében a hardver adatai nyilvánosak voltak, a szoftver azonban a korábbi számítógépekkel szemben nem szabványos volt, hanem védett, így a „klónt” saját fejlesztésű szoftverükkel látták el.

26 Míg az önállóság korábban sok társadalmi hátránnyal járt (Laky 1987), a nyolcvanas évek közepére a vállalkozás már nem tekinthető alacsony presztízsű tevékenységnek. Ezt az is jelzi, hogy 1988-ban a magyar felnőtt társadalom mintegy egynegyede vállalkozott volna szívesen, ami 1990-re aztán 40% fölé emelkedett. A vállalkozói hajlandóságnak ez a mértéke nem maradt állandó, 1995-re lecsökkent kb. 20% körülire, amit a kutatók nem az önálló presztízsének a csökkenésével, hanem az emberek reálisabb helyzetfelmérésével magyaráztak (Lengyel 1989).

A szocialista rendszer azonban nemcsak intézményi, hanem kulturális akadályokat²⁷ is jelent(ett) a vállalkozói szellemmel szemben (Estrin–Mickiewicz 2011, Ivlevs–Nikolova– Popova 2020). Ilyen például az önkezdemenyezés helyett az államra való támaszkodás kultúrája (Szerb–Trumbull 2016).

KI-ék számára az is korlátot jelentett, hogy az ő alapvetően műszaki, informatikai tudásuk mellett, a vállalkozás növekedése és a folyamatosan változó intézményi környezethez való alkalmazkodás kényszere okán, egyre fontosabbá váltak a közgazdasági és jogi ismeretek.

A szabályozási rendszer változásaihoz alkalmazkodva, keresve mindig a legelőnyösebbet, a vállalkozás jogi formája többször változott. A Vállalkozási Törvény megjelenése után a kedvezőbb adózási szabályok miatt 1982-ben átalakultak GMK-vá, majd 1985-ben kisszövetkezetté, a kilencvenes években pedig RT-vé.²⁸

A nyolcvanas évek második fele a dinamikus növekedés időszaka volt. A forgalom, az árbevétel ugrásszerűen nőtt, s a kedvező adórendszernek²⁹ hála, a jövedelmük is.

VERSENY ÉS EGYÜTTMŰKÖDÉS³⁰

A hazai számítástechnikai, informatikai piacon természetesen jó pár (nagy)vállalkozás kínálta termékeit.³¹ A nyolcvanas évek végi, illetve a kilencvenes évek eleji „vadkapitalizmus” versenyét KI azonban rendkívül korrektnek írta le. A versenytársakkal való kapcsolatot „barátságos konkurenciaként” jellemezte, akik között nem volt tisztességtelen verseny, például egymás ajánlatai utáni kémkedés, a másik ajánlata alá ígérés. Sőt, támogatták, ha kellett, alkatrészsel is kíségtették³² egymást.

E jó viszonyt legalábbis elősegítette, hogy az informatikai piacon a kereslet dinamikusán nőtt, azaz az itt versenyző vállalkozások gyakorlatilag nem álltak egymás növekedése útjában.

A vállalkozók közötti kapcsolatok egy része korábbi szakmai (egyetemi, előző munkahelyi) ismeretségekből adódott,³³ illetve a közös piac közös színterein való találkozásokból, mint például a különböző kiállításokon, vásárokon (pl. BNV) való részvétel.

Nemegyszer közösen próbáltak lobbizni is, intézményi keretek híján személyes kapcsolati hálóikon keresztül, például a szűkös hivatalos importkeret bővítéséért. Jórészt ebből a társaságból kerültek ki azok, akik 1990-ben újraélesztették az id. Chorin Ferenc és Hatvany-Deutsch Sándor által 1902-ben alapított és 1948-ig működő GYOSZ³⁴-t.

27 Megjegyezzük, Leopold Lajos (1917) már a 19–20. század fordulója hazai „színlelt kapitalizmusának” legnagyobb problémáját az igazi kapitalista szellem hiányában látta.

28 A már jogi személyként működő kisszövetkezetet 12 fővel lehetett alapítani, amit a már meglévő alkalmazottak segítségével hidalnak át, azaz bevették őket a szövetkezetet alapítók közé.

29 Pár %-os volt mind az éves nyereségadó, mind a személyi jövedelemadó.

30 Mike (2020) arra hívta fel a figyelmünket, hogy a piaci koordináció mind a verseny, mind az együttműködés intézményeit is jelenti.

31 „Elégé színes a gépek választéka is: a zsebimportban bejövő gépek típusválasztékában minden található, ami csak Bécsben vagy Münchenben kapható és elég olcsó. Figyelemre méltó, hogy hazánkban 1985-ben 13 gyártó 23 különböző típusú gépet gyártott. Biztosra vehető, hogy a gyártók száma is, a gyártott géptípusok száma is több a katalógusban található nál” (Mazzag 1986:335).

32 A készletgazdálkodás neuralgikus pont a számítástechnikai ipar esetében, mert az elektronikai áru nagyon gyorsan romló jószág, akár egy-két hónap alatt felhasználhatatlanná, eladhatatlanná válik.

33 A kezdetekkor ez még egy viszonylag szűk, átlátható szakmai közösség volt.

34 Gyáriparosok Országos Szövetsége.

A „társaság” egy része informálisan is rendszeresen összejárt, KI emlékei szerint „közvetlen hangulatban, évődve, biliárdozás közben” vitatták meg a legfontosabb gazdasági, politikai eseményeket.³⁵

KI tehát vállalkozói tevékenysége során, sikeres vállalkozóvá válva, „menet közben” tett szert széles ismeretségi körre, széles kapcsolati hálóra.

KI vállalkozásának piaca elsősorban a vállalatok/vállalkozások voltak, akiket – kinőve a személyes kapcsolatok hálóit – marketingeszközökön, például a már említett kiállításokon, vásárokon, egyéb reklámokon (TV) keresztül értek el.

Személyzeti politikájukban kifejezetten ügyeltek a munkaerő gondos kiválasztására, jó szakemberek alkalmazására, a dolgozók lojalitásának megszerzésére, a jó munkahelyi légkör megteremtésére. Például Magyarországon először (1988-ban) e vállalkozás egészítette ki a táppénzt a teljes fizetésre az alkalmazottak betegsége idején. (Ennek persze marketingfunkciója sem volt elhanyagolható.)

A jó szakemberek megkeresésének, kiválasztásának nehézségeit³⁶ megtapasztalva 1989-ben alapítottak egy személyzeti tanácsadó (fejvadász) céget, egyrészt hogy segítse személyzeti munkájukat, másrészt mert jó üzletnek gondolták. (Az is lett.)

1990

1990-ben a rendszerváltás intézményi változásai közül a vállalkozást az import liberalizálása érintette leginkább. Ez egyrészt utat nyitott a „nyugati” versenynek, bár KI szerint a kilencvenes évek elején ennek nyomását még nem érezték. Másrészt ekkortól megszűnt a zsebimport, azaz megszűnt az alkatrészek beszerzésének ingyen hitelezése. A gyártáshoz szükséges import alkatrészeket a vállalkozásnak kellett előre megfinanszíroznia. Ezt – mint a hasonló, import alkatrészekből termelő vállalkozás legtöbbje – csak hitelből tudták megoldani. A kilencvenes évek elejének transzformációs válságát (Kornai 1993b) erőteljes infláció, rendkívül magas kamatok, a drága hitel jellemezte. 1990 és 1993 között a jegybanki alapkamat meghaladta a 20%-ot.³⁷ A döntően importalkatrészeket feldolgozó vállalkozások nagy része, így KI-ék vállalkozása is, hitelspirálba került.

Fizetési nehézségek, „sorbanállás,”³⁸ csődök, illetve – a szabályozás részéről – a pénzügyi fegyelem kikényszerítésének kísérletei voltak ezen időszak jellemző sajátosságai.

A problémákat tetézte a gazdálkodási ismeretek, a hozzáértő gazdasági szakemberek hiánya. A vállalkozás növekedése, illetve a piaci mechanizmus térnyerése felértékelte a műszaki tudás mellett a (köz)gazdasági ismereteket.³⁹ KI és tulajdonostársai – mindnyájan műszaki emberek – ezt fel is ismertek. Tudták, hogy mérnökként nem értenek a vállalatirányításhoz, és különösen nem az irányítás átalakításához, amit a vállalkozás erőteljes növekedése és a verseny élesedése is megkívánt volna.

35 KI szerint ezek a találkozók elsősorban baráti találkozók voltak, s kevésbé szóltak az üzletről. Ide meghívás útján lehetett bekerülni.

36 Például 1986-ban egy „titkárnőt keresünk” hirdetésre egyszerre megjelenő 36 jelölt komolyan megijesztette KI-t, hogy az jó sok idő, amíg minden jelölttel elbeszélget.

37 MNB – A jegybanki alapkamat alakulása. Elérhető: https://www.mnb.hu/Jegybanki_alapkamat_alakulasa?datefrom=1990.01.01.&dateuntil=1993.01.01.&order=0 [Letöltve: 2020-05-27].

38 Amikor a fizetések és adósságtörlesztések elmulasztása tovább gyűrűzik a többi vállalatra, és kialakulnak a kényszerhitelek egymásba kapcsolódó láncolatai. Az adós vállalat előtt mintegy sorban állnak a hitelezők a tartozás kiegyenlítéséért (Kornai 1993a).

39 A piaci koordináció uralkodóvá válásával a közgazdasági (és jogi) diploma és a közgazdasági tudás felértékelődésének folyamatát (főként a mérnöki diplomával szemben) elemezte Lengyel és Bartha (1995), Vedres (1997) és Lengyel (2007) a gazdasági elit relációjában.

Ekkor azonban a jó gazdasági szakember hiánycikk (fejvadász céggel együtt is), mivel sem az elavult képzés,⁴⁰ sem a korábbi elavult gyakorlat nem közvetített naprakész tudást, nem beszélve a gyorsan változó intézményi környezetről. A hozzá nem értés okozott rossz döntéseket a vállalkozás életében is.

FELSZÁMOLÁS

A hitelspirál elől a '90-es évek elején már részvénytársasággá alakult vállalkozás megpróbált előre menekülni, és kihasználni a rendszerváltás utáni időszak piaci és/vagy szabályozási réseit.

„Sokszor abból indultunk ki, nekünk mire lenne szükségünk. Mint amikor például szerettünk volna jó szakembert felvenni, de nem volt fejvadász cég. Hát csináltunk egyet.”

Így, az akkor már holding⁴¹ formában működő cég, jó néhány új területen jelent meg. Lett lízinggel, reklámmal, oktatással foglalkozó vállalkozásuk, fejvadász cégük, magánnyomozó irodájuk. A „csúcson” a holding 12–13 vállalkozása nagyjából 300 főt⁴² foglalkoztatott, amiből az alapvállalkozásnál dolgozott 120–150 fő.

A cél az lett volna, hogy az újak nyereségével „tömjék be” az alapvállalkozás által létrehozott „lyukakat” (vesztéseket). Az új területek közül jó néhány eredményes volt, ennek ellenére az összes lyuk betömése nem sikerült, ami a vállalkozás csődjéhez, majd 1994-es felszámolásához vezetett. A diverzifikáció, az új piacokra lépés ennek ellenére jó ötletnek bizonyult, ami abból is látszik, hogy nem egy – a felszámoláskor vevőre lett – vállalkozás a mai napig eredményesen működik, bár már mások tulajdonában.

KI megítélése szerint a hitelspirált azok éltek túl a kilencvenes évek első felében, akik tőkéhez jutottak. Ennek két jellemző útja volt: vagy állami tulajdon szerzésével vagy külföldi befektetők megjelenésével. Különösen a spontán privatizáció időszakában⁴³ lehetett kiugróan „nyereséges” privatizációkat bonyolítani. A privatizáció során nagyjából azok jutottak tulajdonhoz, akik a szocializmus időszakában végig kitartottak az állami vállalatokban, szövetkezetekben (Laki 2002b).

KI tipikus képviselője volt azoknak az – általában – fiatalabb vállalkozóknak, akik már a rendszerváltás előtt elhagyták az állami szektort (akik korábban az állami szektorban alacsonyabb beosztásokban dolgoztak, s nem voltak tagjai az MSZMP-nek), s akik jórészt kimaradtak a privatizációból (Laki 2002a, 2002b).

Bár KI-ék is indultak néhány privatizációs pályázaton, nem jutottak állami tulajdonhoz. *„Nem voltak politikai, és államigazgatási kapcsolataink. Egyrészt túl fiatalok voltunk hozzá, másrészt tudatosan is próbáltunk a politikától (politikustól) függetlenek maradni. Ez persze csökkentette az állami vagyonhoz jutás esélyét.”*

A volt káderek állami tulajdonhoz jutásának nagyobb esélye nemzetközi tapasztalat is. A kommunizmus összeomlása után Közép- és Kelet-Európában a volt párttagok különösen nagy valószínűséggel kezdtek vállalkozást és lettek vállalkozók (Róna-Tas 1994, Ivlevs–Nikolova–Popova 2020). Ivlevs és szerzőtársai (2020) azt is próbálták tisztázni, hogy a volt párttagok vállalkozói tevékenységét a korábbi párttagság által biztosított erőforrások,

40 A későbbiekben ezt részletesebben tárgyaljuk.

41 Vállalatcsoport.

42 A hazai vállalkozások méretszerinti megoszlásában a 250 főt meghaladó foglalkoztatottal rendelkező nagyvállalkozások 1%-nál kisebb arányt jelentettek akkor és azóta is.

43 Az 1987 és 1990 közötti időszakot nevezik a spontán privatizáció korszakának, amikor gyakran jogszerűen, de erkölcsileg kifogásolható módon, átgondolt szabályozás nélkül, a nyilvánosság kizárásával, egyenlőtlen esélyekkel került állami vagyon olcsón magánkézbe, elsősorban a helyzetükből adódóan „bennfentes” kezekbe. 1990-től az Állami Vagyonügynökség (ÁVÜ) létrehozásával megkezdődött az állami vezérlésű privatizáció és az állami vagyon védelmének törvényi védelme (1990. évi VII. és VIII. tv.). Ezzel a spontán privatizáció szélsőséges időszaka lezárult.

információk és lehetőségek (pl. privatizáció) vezérelték-e, vagy pedig az, hogy bizonyos egyéni adottságokkal rendelkező személyek nagyobb valószínűséggel váltak kommunista káderekké. Eredményeik szerint a volt párttagság az ahhoz kapcsolódó erőforrások révén könnyítette meg az üzlet alapítását, de annak működtetésben már nem járt előnyökkel, sőt, a káderek nagyobb valószínűséggel rendelkeztek olyan tulajdonságokkal, mint például a konformitás, alacsonyabb kockázatvállalási hajlam, amik egyenesen szemben álltak a vállalkozói szellemmel.

A hitelspirálból való másik „menekülési út”, a (külföldi) tőkebevonás, tulajdonmegosztás lehetősége lett volna. Ebbe az irányba KI-ék sem voltak nyitottak, úgy érezték, a nyugati befektetők „gyarmatosító mentalitását” nehezen viselnék, félték a kiszolgáltatott helyzettől, illetve az azzal való visszaéléstől.

NAGYVÁLLALKOZÓBÓL KISVÁLLALKOZÓ

A '94-es felszámolás után KI és alapítótársai külön-külön, de továbbra is önállóként folytatták pályafutásukat, nagyvállalkozóból immár kisvállalkozóvá válva. Az azóta eltelt negyedszázad során egyikük sem volt soha alkalmazott. Ez utóbbi ténytet KI erőteljesen hangsúlyozta, kitűnt, kiemelkedően fontos számára az önállóság, a szabadság, az autonómia. Szintén, hogy „*egyedül is megállták és megtalálták a helyüket*”, „*hogyan megteremtették a családi boldogulás feltételeit*”.

A gazdasági szereplők pszichológiai jellemzőinek meghatározó volta már Schumpeter (1980) vállalkozófogalmában megjelent. Kő (2002) a magyarországi nagyvállalkozók egy csoportjának pszichológiai profilját leírva legfontosabb jellemzőként az autonómiát, az önállóságot emelte ki: hatékonyak és kompetensnek tartják magukat, aktívak, kezdeményezők, kreatívak. A célkitűzéseik elérésében saját aktivitásukra alapoznak, és nem azt várják, hogy a dolgokat majd a szerencse fogja kedvezően alakítani. A feladatok megoldása, a munka végzése önmagában jelent örömet számukra. A szerző megjegyezte, ezek a tulajdonságok azonban nem kizárólagosan a nagyvállalkozókra jellemzőek, hanem minden önálló, hatékony és kreatív személyre ráillenek.

Az informatikai vállalkozás felszámolásakor nem „mentődött ki” magánvagyon, mi több, „*inkább a családi ezüstöt is bevittük a cégbe, csak hogy menteni próbáljuk*” – fogalmazott KI.

Azaz, a kilencvenes évek második felétől létrehozott kisebb vállalkozásaikban – újra – csak a tudástőkéjükre, korábbi tapasztalataikra („*jó iskola volt*”), illetve a már vállalkozóként megszerzett kapcsolataikra⁴⁴ tudtak erőforrásként támaszkodni. Igaz, ezek „*sokat segítettek*”.

Laki (2002b) szerint akármilyen úton is váltak tulajdonossá, a hazai nagyvállalkozók piaci „működési módját” az aktív éveikben, a nyolcvanas, kilencvenes években „szerzett tudás” és annak mozgósításának képessége határozta meg.

KI tudását, szakmai ismereteinek nagy részét autodidakta módon, már aktívként sajátította el, azaz élete folyamatos tanulás. Tevékenysége kisvállalkozóként szerteágazó, foglalkozott/foglalkozik informatikai, üzleti, sőt, életmód tanácsadással, ezekhez kapcsolódó tréningek tartásával, ISO rendszerek kiépítésével. Ma már nyugdíjkorú.

A nagyvállalkozóból kisvállalkozóvá válás jelentős munkapiaci/vagyonosi státuszvesztést jelentett, ez azonban csak kisebb mértékben járt együtt az életmódbeli/jövedelmi státuszának csökkenésével. Magyarországon a jólét nélkülözhetetlen kelléke a színvonalas, saját tulajdonban lévő lakás (Utasi 1995). KI otthona ma is ugyanaz a kiváló helyen lévő tágas otthon, mint nagyvállalkozó korában. Azaz, a kisvállalkozás jövedelme is biztosított és biztosít egyfajta „tisztos polgári jólétet” (Kolosi–Szelényi 2010) családjának.

⁴⁴ Például a kapcsolatok révén megrendeléshez, információkhoz lehetett jutni.

A BANKÁR

A hatvanas évek első felében született Kiss Mária⁴⁵ szülei orvosok voltak, édesapja az egyik budapesti kórházban, édesanyja egy klinikán dolgozott. A paraszti családból származó édesapja nem, de a (kis)polgári családból származó édesanyja – nem szokványos módon – németül és angolul is beszélt,⁴⁶ amit klinikai orvosként és kutatóként is tudott kamatoztatni.

Magyarországon az úgynevezett „nemek forradalma”⁴⁷ (Nagy 2014) részben a szocializmus időszakában lezajlott, amikor a női emancipáció kitüntetett terepeként kezelték a munkaerőpiacot, és jelentősen növelték a nők munkaerőpiaci részvételét (Verdery 1996, Nagy 2014, Nagy–Fodor 2015). A kétkeresős családmodell általánossá válásával párhuzamosan a férfi szerepek kevésbé változtak, s továbbra is erős maradt a patriarchális család ideája (Esping-Andersen 2009, Nagy 2014:177).⁴⁸

Interjúalanyaink abba születtek, az volt a természetes, hogy az anya is dolgozik, s mellette otthon a „hágyományos munkamegosztást” tapasztalhatták. Akkor is, ha mint láttuk, KM édesanyjának munkapiaci pozíciója, jövedelme magasabb volt, mint az édesapjéé.

Vállalkozó alanyunk saját családjában tovább élt a hágyományos munkamegosztás normája. KI felesége, diplomás közgazdászként – a gyermekeik születése utáni rövid időszaktól eltekintve nyugdíjba vonulásáig aktív volt, s emellett a háztartás és a gyermekek terhei kizárólag rá hárultak. Ebben segítséget a nagyszülők jelentettek, illetve – anyagi helyzetükből adódóan megengedhettek, megengedhetnek – fizetett háztartási alkalmazottak is, úgymint takarítónő és kertész.

KM – ahogy szülei esetében is volt – magasabb pozícióban és több fizetésért dolgozott, illetve dolgozik, mint a szintén bankszektorbéli férje, az otthoni munkamegosztás azonban náluk már nem tradicionális módon alakult. A háztartási munkákat, a gyermek körüli feladatokat megosztják, abban mindketten részt vettek/vesznek, például a férj főz. Emellett fizetett segítségük is volt/van: babysitter, takarítónő, kertész. Azaz KM esete kevésbé illeszkedik abba a hágyományos hazai mintába, miszerint a munkapiacra a férfiak mögött a házastárs (élettárs) és a gyerekek erőforrást jelentenek, addig a nők esetében a „második műszak” erőforrást von el (Nagy–Sebők 2018).⁴⁹

45 Kiss Mária, továbbiakban KM, ami fantáziánév.

46 1960-ban a magyar lakosság 4%-a beszélt németül, 0,4%-a angolul (KSH 1992:18).

47 E hangsúlyos kifejezés arra a folyamatra utal, amikor a férfi kenyérkeresői modellen alapuló társadalmi status quo felborult, s a nemek társadalmi helyzete – sokféle szempontból (foglalkoztatás, oktatás, egészségügyi helyzet, politikai részvétel stb.) közeledett egymáshoz (Nagy 2014).

48 A rendszerváltás környékén elő is törtek azon antifeminista törekvések is, amelyek az állam kontrolljának növekedését szerették volna elérni (pl. abortusz-ellenes mozgalmak, Verdery 1996).

49 Turaeva (2017) két vállalkozónő esetén keresztül mutatta be a nemi szerepek változását a muszlim vallású Üzbegisztánban.

A szovjet időszak alatt bevezetett reformok és intézmények ott is a tradicionális nemi szerepek modernizálódását jelentették, megnyílt a nők előtt a tanulás lehetősége, megjelen(het)tek a munkapiacra, sok szempontból elszakadhattak a hágyományos életmódtól (pl. ruházkodás tekintetében), némileg kiszakadhattak a család, a rokonság hágyományos hatalmi struktúrájából, csökkent a nemek közötti egyenlőtlenség. A posztsovjet időszakra a korábbi emancipálódást elősegítő intézmények jó része megszűnt, félő volt, hogy a tradicionális patriarchális családmodell automatikusan visszatér, azonban a modernizáció nem múlt el nyomtalanul. A dolgozatból megismert két vállalkozónő is „lavírozik” a két ellentmondó értékrend, a modernitás és a hágyomány között, innovatívan próbálják az előnyöket (intenzívebb társadalmi élet, a származási családotól való függetlenedés, nagyobb önrendelkezés) és a hátrányokat (kevesebb családra fordítható idő, időkényszer, munka és háztartási feladatok összekapcsolásának nehézsége, szociális nyomás) összehangolni. Ami a nemek közötti tekintélyt és a döntési jogköröket illeti, a piac szerepe erős: „most a pénz dönti el, ki a főnök és mit kell tenni” (Turaeva 2017:317).

Visszakanyarodva KM gyermekkorához, a fentiek alapján talán nem meglepő, hogy az édesanya interjúalanyunknak olyan (az akkori viszonyok között ritka) iskolát keresett, ahol a gyerekek már alsó tagozattól angolul is tanultak a – majd felső tagozattól kötelező – orosz mellett. Az 1960-as évek zárt Magyarországon még a diplomás szülők között is kevesekben fogalmazódott meg a nyelvtanulás/tudás iránti igény.

A sokáig szintén orvosnak készülő KM-t a szüleit körbevevő hazai egészségügy feudális világa, a hálapénz intézménye a gimnázium vége felé végül eltérítette az orvosi hivatás megcélzásától,⁵⁰ és az akkoriban⁵¹ „feljövőben lévő”, egyre népszerűbb közgazdasági egyetemre jelentkezett. Választását az egyik osztálytárs külkereskedő édesanyjának személyes varázsa is motiválta, akinek személyisége és foglalkozása összekapcsolódott KM szemében. („Ha ilyen⁵² egy külkereskedő, akkor én is külkereskedő szeretnék lenni.”)

„...NEM ÁLL MEG A VILÁG A HATÁROKNÁL”

KM számára a közgazdasági fakultás⁵³ „sorsformáló élménye” az AIESEC⁵⁴ volt. Néhány napos egyetemistaként nem látott okot a „szimpatikus verbuválók” visszautasítására, így belépett a (közgazdász) hallgatók által vezetett és működtetett nonprofit szakmai szervezetbe. Az AIESEC kvázi vállalkozásként működött.⁵⁵ Hogy bevételük legyen kiadásaik fedezésére szolgáltatásokat nyújtottak (pl. marketingtevékenységet) vállalatoknak, gyakornoki állásokat szereztek külföldi diákok számára hazai vállalatoknál, hogy cserébe tagjaik külföldön gyakornokoskodhassanak. KM-t még gólyaként választották meg a helyi szervezet vezetőjének, ami a gyakorlatban a húsz fős csapat irányítását jelentette.

Az AIESEC tagjai tehát már a hetvenes-nyolcvanas években alkalmat teremtettek arra, hogy egyrészt működtessenek egy nonprofit vállalkozást, másrészt, hogy világot lássanak, nemzetközi tapasztalatokat szerezzenek.⁵⁶ KM egyszer Svédországban, egyszer pedig az USA-ban, Texas államban – a véletlenek folytán⁵⁷ – mindkét alkalommal egy bankban vett részt szakmai gyakorlaton. Mindezek – saját bevallása szerint – sokkal inkább formálták gondolkodását, mint az egyetem hivatalos tananyaga.

KI – a kor ismereteihez képest – nívós képzést kapott egyik műszaki egyetemünkön, míg KM egyetemen megszerzett gazdasági ismeretei hagytak kívánni valót maguk után. Ismert, a közgazdaságtudomány oktatása magas színvonalú volt Magyarországon a II. világháborúig, de ez a folytonosság – ideológiai okokból – radikálisan megszakadt a háború után mind szellemi mind személyi értelemben (Szamuely–Csaba 1998). A műszaki képzés – kevésbé átideologizált volta okán – színvonalának alakulására jóval inkább volt jellemző a kontinuitás.

50 Úgy érezte, hálapénz nélkül nem áll arányban a ráfordított munka az elérhető jövedelemmel, a hálapénz intézménye viszont elfogadhatatlan volt számára.

51 1982-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait.

52 „Elegáns, művelt, kedves, nagyvonalú.”

53 Egyetemi tanulmányait KM sem Budapesten, hanem az egyik vidéki nagyvárosunk tudományegyetemének közgazdasági karán, áruforgalmi szakon folytatta. A budapesti lány azért ment vidékre, hogy önálló lehessen, kiszakadjon a szülői házból. Ezen törekvését családja is támogatta. Ezt utólag is jó döntésnek gondolja, az „önellátás” sok praktikus ismeret elsajátítására kényszerítette.

54 Az 1948-ban alapított AIESEC (*Association Internationale des Etudiants en Sciences Economiques et Commerciales*, angolul: *International Association of Students in Economic and Commercial Sciences*) a világ legnagyobb diákszervezete: ma már több mint 120 országban van jelen, több mint 86 000 taggal. A diákszervezet célja a fiatalok személyes, szakmai és vezetői képességeinek, tudásának fejlesztése elsősorban nemzetközi csereprogramok (szakmai gyakorlatok) segítségével. Működésük nonprofit, tagjaik és vezetőik is diákok. Magyarországot az AIESEC 1972. évi bécsi nemzetközi kongresszusán választották a szervezet teljes jogú tagjává.

55 Illetve működik a mai napig.

56 A kommunikáció jóval nehezebb volt, ekkor még nem volt általános a számítógép, az e-mail, a mobiltelefon.

57 Sorsolás útján döntötték el, hogy ki és hova mehet.

Ez a különbség tetten érhető volt még a hetvenes, nyolcvanas évek felsőoktatásában is.⁵⁸

KM az egyetemen megszerzett másik erőforrása az angol nyelvtudásának tökéletesítése volt. A kellő alappal rendelkező hallgatók számára egy szakfordítói diplomát is adó kurzust biztosított az egyetem, ami – a legtöbb felsőoktatási intézmény nyelvkurzusával szemben – hatékonyan működött.⁵⁹

BELÉPÉS A MUNKAPIACRA

Az 1987-ben diplomázott KM – a HVG-ben olvasott álláshirdetés nyomán⁶⁰ – egy marketing konzultációs kft-nél⁶¹ kezdte munkavállalói pályafutását Budapesten. Álláskeresésnél – KI-hez hasonlóan – ő sem támaszkodhatott sem a személyes, sem a származási családja kapcsolatainak hálójára. Egyrészt nem a szülei szakmáját folytatta, másrészt egyetemi tanulmányait ő sem Budapesten végezte. Így maradt az újsághirdetés. Azonban miután a nyolcvanas években egyre inkább felértékelődtek a közgazdasági ismeretek, a pályakezdő közgazdászokra⁶² volt kereslet, mind az új intézmények, mind a vállalati szféra részéről, azaz KM válogathatott az állások között.⁶³

Első választása nem volt túl szerencsés, a reklám-, illetve marketingstratégiákkal foglalkozó cég kezdetleges, „*fapados*” módszerei,⁶⁴ illetve a fiatal munkatársak negatív diszkriminációja („*csicskáztatása*”) okán interjúalanyunk hamar menekülőre fogta rossz hangulatú első munkahelyéről. 1988-ban még itt, munkahelyi feladatai révén került kapcsolatba az egyik hazai vegyesbankkal, ahol a – még nem túl hosszú – szakmai önéletrajzának köszönhetően azonnal nyitott kapukra talált.

A MAGYAR BANKRENDSZER ÁTALAKULÁSA

A szocialista időszak egyszintű bankrendszerének modernizációja, a központosított tőkeallokáció lazítása már a nyolcvanas évek elején megkezdődött, majd 1987. január 1-jétől lett újra kétszintű a magyar bankrendszer.⁶⁵

58 Ez azt is jelenti, hogy azok a közgazdászok, akik még a rendszerváltás előtt diplomáztak és később sem képezték magukat tovább intézményes keretek között, csak autodidakta módon szerezhettek piacokonform ismereteket.

59 Ez elsősorban a kurzusvezető személyes kvalitásainak érdeme volt. Jellemző, hogy még a mai napig is tartják vele a személyes kapcsolatot az egykori tanítványok.

60 KM egyetemi tanulmányai végeztével a vidéki nagyvárosból szintén hazatért Budapestre.

61 A kft több állami vállalat közös tulajdonában volt.

62 Laikus voltuk ellenére.

63 A marketingre azért esett a választása, mert az az alkalmazott közgazdaságtan modern, nyugatias területének tűnt.

64 „*Cipőt a cipőboltból.*”

65 A (szocialista) egyszintű bankrendszerben nem volt kereskedelmi banki szint, az MNB állt közvetlen kapcsolatban a vállalati szférával, azok pénzforgalma, hitelezése, devizagazdálkodása rajta keresztül bonyolódott. A jegybank mellett csak korlátozott jogosítványú, például csak a lakossággal kapcsolatban álló pénzüintézetek léteztek.

Az MNB funkcióinak szétválasztásával hozták létre a központi irányítási feladatokat ellátó jegybankot, és az üzleti tevékenységek végzésére a tőle intézményesen és szervezetenként is elkülönülő kereskedelmi bankok rendszerét. A kétszintű bankrendszerben a jegybank felelős a monetáris politikáért, a kereskedelmi bankok, akik közvetlen kapcsolatban állnak a gazdasági szereplőkkel, az üzleti döntéseik (számlavezetés, betétgyűjtés, hitelnyújtás) következményeiért. Ezzel az MNB-nek megszűnt a gazdálkodó szférával való közvetlen kapcsolata, és a központi bank a bankok és az állam bankjává vált. Az újonnan megalakuló kereskedelmi bankok egy részét a korábbi központi bank egyes részlegeiből választották le, illetve a meglévő, speciális feladatokat ellátó bankokból (külkereskedelmi, lakossági bankok) hozták létre. Megjelentek a külföldi bankok leánybankjai is, illetve a bankalapítás szabadsága szült néhány hazai tulajdonú kis magánbankot is. 1989-re nagyjából kialakultak a mai magyar bankrendszer alapjai (Ábel–Szakadát 1997, Várhegyi 1996, Vértesy 2007).

Johnson (2016) azt a folyamatot elemezte, ahogy a poszt-szocialista országok legtöbbszörében, így Magyarországon is, a kétszintű bankrendszer létrejöttével a kilencvenes évek első felére – egyáltalán nem evidens módon – intézményesült a jegybanki

„A bankpiac liberalizálása utáni első időszak az új lehetőségek okozta eufória jegyében telt el. Néhány év alatt több tíz új pénzintézet alakult meg, országszerte bankfiókok épültek, s az új bankok nagy becsúrással kezdték el a piac meghódítását. Az üzleti tapasztalattal nem, vagy csak kevéssé rendelkező új bankárok sikereket értek el, az ügyfelek és az ügyletek száma nőtt, ami a banki profitok növekedésében is tükröződött” (Ábel–Povlivka 1997:539).

A bankrendszer extenzív növekedése együtt járt a foglalkoztatás növekedésével is, ami – kezdetben – komoly korlátokba ütközött, mivel nagyon kevés volt a bankoláshoz értő szakember. A bankszakmát a gyakorlatban megtanulni eddig kevés embernek volt módja. A közgazdasági egyetemek tananyaga pedig a kétszintű bankrendszer mint kapitalista intézmény működéséről szóló ismeretekre a rendszerváltásig gyakorlatilag nem tért ki. KM, aki 1987-ben, azaz a kétszintű bankrendszer bevezetésének évében diplomázott az egyik hazai közgazdasági egyetemen, a kétszintű bankrendszeréről annyi tudást kapott, „*hogyan létezik olyan*”.

„Az MNB 2900 alkalmazottjából mondjuk 500, az OTP-ben 50–100 ember rendelkezett azokkal az ismeretekkel, amelyek egy valódi bankban szükségesek. Ezek az ismeretek részben onnan származtak, hogy sokan 1945 előtt is bankban dolgoztak, másik viszont olvastak arról, hogy miként működik egy bank” – emlékezett Bácskai Tamás erre az időszakra (Becskey 2006:5).

Az új kereskedelmi bankok vezérkara jellemzően tehát az MNB-ből érkezett, hisz itt volt az a néhány hozzáértő, aki alkalmas volt arra, hogy az újonnan alakult bankokat első- vagy másodvonalbeli vezetőként viszonylag szakszerűen irányítsa (Várhegyi 1996).⁶⁶

Az 500–600 hozzáértőhöz képest azonban rövid idő alatt durván 30 000 banki alkalmazott „kelt életre”. A bankrendszer általi foglalkoztatás növekedése 1995-ben állt meg, mikor a korábbi terjeszkedés helyére a racionalizálás lépett (Ábel–Povlivka 1997, Várhegyi 1998).

PÁLYAKEZDŐ BANKÁR

Visszatérve interjúalanyunk személyes történetéhez, a fentiek ismeretében nem meglepő, hogy 1988-ban az AIESEC-es külföldi banki gyakornoki tapasztalatait, nyelvtudását tartalmazó önéletrajzát olvasva azonnal „lecsaptak” a pályakezdő KM-re. Így '89-től egy vegyesbank alkalmazottja lett.

A banki állás – a fizetésen túl – leginkább az „*elegáns, modern, kényelmes irodai miliő*” miatt vonzotta.

A munkatársak nagy része pályakezdő fiatal volt, a fiatalok között erőteljes volt a fluktuáció és a belső mozgás. A jól teljesítő munkatársak nagyon gyorsan, már egy kevés banki tapasztalattal vagy helyben, vagy egy másik bankba csábítva kerültek egyre feljebb és feljebb a „ranglétrán”. Ez a dinamikus vertikális, de sokszor egyben horizontális mozgás⁶⁷ azt is jelentette, hogy a fiatal bankárok rövid idő alatt a bankszakma sokféle területével kapcsolatba kerültek.

függetlenség és a jegybankok árstabilitás iránti elköteleződése. Azaz a jegybankok a nyugatias, piaci értékek hordozóivá, a jegybankok transznacionális közösségének tagjává váltak, amit nem mindig egyszerű a helyi érdekekkel összeegyeztetni.

66 „...Az MNB ugyanis a hatvanas évek végétől egyre intenzívebben bekapcsolódott a nemzetközi bankvilágba, és az IMF-tagság megszerzésétől, 1982-től, e kapcsolat tovább bővült. Minthogy a bank nemzetközi presztízse fontos politikai-gazdaságpolitikai érdeke volt az országnak, az átlagosnál korábban hangsúlyt helyeztek arra, hogy mind a legfelső szinteken, mind középszinten legyenek megfelelő tárgyalóképességű, a nemzetközi bankvilágban mozogni képes vezetők is. ...a vezető kiválasztás erőteljes átpolitikáltsága ellenére, a belföldi és nemzetközi hitelkapcsolatokból fakadó nagyobb nyilvánosság miatt a bankszektorban nehezebben lehetett kirekeszteni a szakmai alkalmasság szempontját, mint az államigazgatás sok más területén” (Várhegyi 1996:34).

67 Azaz: a magasabb pozícióba kerülés gyakran járt együtt a tevékenység típusának változásával is. Ez is a szakemberhiányból adódott. „Ha ezen a területen beváltál, biztosan egy másikon is jó leszel, gyorsan beletanulsz.”

KM először kis- és középvállalatok hitelezésével foglalkozott, kis idő múlva már betétcsoport-vezető volt, mindezt úgy, hogy nem voltak kialakult cselekvési sémák, gyakran rögtönözve kellett a feladatokat megoldani. Jól jött a külföldi szakmai gyakorlatok során megtapasztalt/megtanult rugalmasság és nyitottság.

Például a „*hogyan gyűjtsön betéteseket egy új bank*” feladatkor „*fogtuk a telefonkönyvet, felosztottuk egymás között, majd elkezdtek hívogatni a potenciális ügyfeleket. A »stratégia« lényege az volt, hogy: Legyünk mások, mint az OTP!*” Azaz, igyekeztek az OTP munkatársainál informatívabbak, közvetlenebbek és kedvesebbek lenni. Működött.⁶⁸

Ha banki ismereteik, tapasztalataik nem is voltak a fiatal bankároknak, KM beszámolója szerint „*motiváltak voltak, inspiráló volt a szellemi közeg*”, a hangulatot „*a közvetlenség és a humor*” jellemezte. Sokat dolgoztak, este 7–8 előtt nem gyakran hagyták el a bankot, nem ritkán még később, azaz minimum napi 10–11 óra volt az átlagos munkaidő. „*A sok munkát nem éreztük tehernek, mert e pezsgő életben rengeteg volt a sikerélmény, az alkotás öröme. [...] közösen alakítottuk ki a banki működés know-how-ját.*”⁶⁹

A bank támogatta a tanulás elérhető intézményes formáit, mint például az ekkoriban induló Bankárképző és hasonló szervezetek által szervezett eszmecsereken, konferenciákon, tanfolyamokon való részvételt.⁷⁰ KM 1996-tól elvégezte a Manchester Business School kétéves levelező MBA kurzusát is.

Az akkor itt kezdők döntő hányadának pályája gyorsan ívelt felfelé, rövid idő alatt váltak a banki vagy vállalati szféra közép- vagy akár felsővezetőivé.

MÉLYVÍZBE DOBVA

A bank – KM számára „*misztikusnak tűnő*”⁷¹ – zárt ajtó⁷² mögött működő részlege volt a *Treasury*. A *treasury* minden bank központi forráselosztó egysége. Feladata a nap minden pillanatában a bank likviditásának biztosítása, ügyelve és kihasználva a pénz- és tőkepiacok állandó mozgását. Ehhez gyakran nagy összegekre vonatkozóan kell gyors döntést hozni, ami komoly felelősség (Veres–Ágoston 2019). Egy *treasury* eredményességét viszonylag egzaktan lehet mérni a megtermelt profit segítségével.

A kereskedelmi bankok *treasuryjének* vezetői általában már tapasztalt, középkorú, leggyakrabban férfi bankárok. KM e pozíció betöltésére kapott felkérést 1991-ben, 27 évesen, 2 éves banki tapasztalattal, nőként. Még ma is csodálkozik,⁷³ hogy „*hogyan is merte elvállalni*”.

A banki hierarchiában a *treasury* vezetője, mint az operatív területek vezetői (ilyen még például a lakossági üzletág vezetője, vállalati üzletág vezetője stb.) a középmenedzsment tagja.⁷⁴

KM négy hónapot kapott arra, hogy külföldi elődjével együtt dolgozva tanuljon, aki aztán a „betanítás” után visszatért hazájába. A négyhónapos betanulás természetesen csak a tanulási folyamat kezdete volt a dina-

68 Bár ebben bizonyára az ügyfelek protest OTP döntései is segítettek.

69 E „*hőskorszakbeli pezsgést*” a bank(ok) növekedésével párhuzamosan létrejövő formálisabb szervezeti struktúra, illetve a standardizáltabb cselekvési, viselkedési minták kialakulása nagyrészt megszüntette.

70 Ezek általában rövid, egy vagy maximum néhány napos rendezvények voltak.

71 Ebből is kitűnik KM bankon belül is laikus volta. Ez persze nem rajta múlt, hanem a környezetét jelentő intézményeken.

72 Ennek oka az akkori informatikai rendszerek kevésbé védett volta volt. Miután ezen a részlegen folyamatosan online zajlott a pénzügyi eszközök adása, vétele, így akarták megelőzni, hogy valaki jogosulatlanul „*belenyúljon*.”

73 Az önmagunk iránti attitűdök pszichológiáján túl ebben bizonyára szerepet játszott a nő önmagukkal szembeni előítélete is.

74 Ismert, a nők gyakrabban töltenek be vezetői pozíciót a közszférában, mint a magánszférában (Nagy–Sebők 2018), ami alól a bank-szféra sem kivétel, annak ellenére, hogy összességében a női foglalkoztatottak felülreprezentáltak (Nagy 2019).

mikusan változó szabályozási és gazdasági környezetben.⁷⁵ Például 1992-től kaptak lehetőséget a kereskedelmi bankok az önálló árfolyamjegyzésre, ami jelentősen növelte a bankok, így a *treasury* mozgásterét is.

Az ekkor négy fős *tresasuryt* 7 évvel később, amikor szülési szabadságra ment, már 24 főből álló professzionálisan és eredményesen működő részlegként hagyta ott.

HORIZONTÁLIS MOZGÁS

KM e hét évben érte el a banki hierarchiában karrierje csúcsát, reálértékben jövedelme is ekkor volt a legmagasabb,^{76,77} bár formális besorolásából később sem vettek vissza.

A bankba – a szülési szabadság után, már a 21. században – visszatérő KM egy új területre került, s az utóbbi 20 évben felfelé már nem, csak horizontálisan mozgott a bankszektorban. E horizontális mozgás előnyei közé sorolhatjuk, hogy így a banki működés egyre több területével ismerkedett meg, ami tudását piacképesebbé tette.

A 21. század és főleg napjaink hazai bankrendszere munkapiaci aspektusból már egészen más feltételeket jelent KM, illetve a kétszintű bankrendszer indulásakor, a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején kezdők számára. Időközben a piac, azaz a bankrendszerbéli foglalkoztatás telítődött,⁷⁸ a gazdasági teljesítmény hullámaihoz leépítések kapcsolódtak, a közép- és felsővezetői posztokon megjelent a (KM-nél) fiatalabb, és így olcsóbb, de már jólképzett⁷⁹ és tapasztalatokkal is – azaz a legmerekvebb és „letragacsosabb” kulturális tőkével, aminek az elsajátításához kell a legtöbb idő – rendelkező munkaerő versenye.

A bankrendszer átalakulásának időszakában a szakemberhiány komoly lehetőséget teremtett a pályakezdő közgazdászok egy részének. Miután a bankszektor a gazdaság egyik legkevésbé provinciális területe, elsősorban a nyitott, fejlődni, tanulni képes, (angol) nyelvtudással is rendelkezők számára nyílt meg a villámgyors felfelé jutás esélye. A gyors kiemelkedés lehetősége mára elkopott, a manapság 60 körül szóródó „hőskorszakbéli üstökösök” jó, ha meg tudták tartani korábbi szintű állásukat, s nem helyettesítették őket fiatalabb és olcsóbb munkaerővel. S ebben már a „hőskorban” létrejött kapcsolati háló sem tud túl sokat segíteni.⁸⁰

ÖSSZEZÉS

A nyolcvanas, kilencvenes évek átalakulása nemcsak korábbi tevékenységeket, szerepeket értéktelenített el, tett feleslegessé, hanem új szerepeket, a felemelkedés új lehetőségeit is kínálta azon (gazdasági) szereplők számára, akik a piacon eladható tudástőke, kulturális tőke birtokában voltak, vagy ezekre alapozva – hajlandók voltak új ismereteket gyorsan elsajátítani.

Interjúalanyaink mindketten a nyolcvanas években voltak pályakezdő fiatalok, azaz az úgynevezett rendszerváltó nemzedékhez tartoztak, akik a legesélyesebbek voltak arra, hogy éljenek az új lehetőségekkel, új pályákkal. Budapestiek révén kiváltképp, hisz az új intézmények többsége a fővároshoz kötődött.

75 Az 90-es évek első feléhez kapcsolódik a transzformációs válság, a bankkonszolidáció, zajlik a privatizáció, hogy csak néhány meghatározó makrogazdasági folyamatot említsünk.

76 Igaz, később a bankok jövedelmezősége sem érte el e korszak szintjét.

77 „Az rossz érzés volt, és szégyelltem is a szüleim előtt, hogy néhány éves munkaviszonnyal négy-, ötszörösét keresem, mint például a bőrgyógyász professzor édesanyám.”

78 Mi elsősorban a közép- és felsővezetői posztokra fókuszálunk, de az állítás tágabb értelemben is megállja a helyét.

79 Természetesen a képzés, az oktatás struktúrája is átalakult.

80 Például álláskeresőkor/-váltáskor némi információs potenciált jelentenek az ismerősök.

E kivételes korszak két sikeres alkalmazkodási folyamatát mutattuk be. Szereplőinknek ott és akkor persze nem voltak nagyraábrándító terveik, „egyszerűen csak boldogulni szerettünk volna” – fogalmazta meg egyikük.

Mindketten egyetemet végeztek, családjaikban az egyetemi továbbtanulás magától értetődő norma volt, családjuk nem tartoztak a nőmenklatúrához, de a társadalmi átlaghoz képest privilegizált helyzetben voltak. Az interjúkból az is kitűnt, hogy származási családjuk privilegizált helyzete nem csak a foglalkozási pozícióra és a jövedelemre vonatkozott, hanem a társadalmi státuszt meghatározó egyéb, elsősorban kulturális dimenziókra is (pl. nyelvismeret), tükröződött az életvitelben is, azaz nem jellemezte őket az úgynevezett státuszinkonzisztencia.⁸¹

Interjúalanyaink tehát nemcsak életkoruk, hanem társadalmi státuszuk alapján is azok közé tartoztak, akiknek a legnagyobb esélye volt arra, hogy megtartsák vagy akár még javítsák is társadalmi helyzetüket (Kolosy-Róbert 2004).

Mindketten az egyetemen szerezték meg azt az erőforrást, ami a későbbiekben belépőnek, így meghatározónak bizonyult. KI az informatikai, számítástechnikai ismereteinek alapjait, KM pedig itt tökéletesítette angoltudását, illetve itt szerzett némi szakmai tapasztalatot az AIESEC-en keresztül.

A lehetőségek szempontjából fontos, hogy alanyaink mindketten olyan területen tevékenykedtek, amely szinte robbanásszerűen alakult ki, illetve újult meg a nyolcvanas években – gondolunk az informatika világára, illetve hazai bankszektorra.

Azaz a piac szerepének erősödésével párhuzamosan pályájuk elején elsősorban a kulturális tőkájükre támaszkodhattak, ekkor a társadalmi tőkájük, kapcsolataik jelentősége elhanyagolható volt. Mindkét alanyunk rendelkezett olyan speciális, viszonylag ritka kulturális tőkével,⁸² amit a gazdasági intézmények változásai már a nyolcvanas években felértékeltek, s ami – különösebb társadalmi tőke nélkül is – a karrierjük „üstököszerű” emelkedéséhez vezetett. Széles ismeretségi körre, kapcsolati hálóra csak később, „menet közben” tettek szert.^{83,84}

A tudásuk nagy részét mindkettőjüknek a gyakorlatban, autodidakta módon kellett tökéletesítenie, illetve megszereznie. (Vállalkozó alanyunknak szervezett keretek, intézményes segítség nélkül kellett professzionalizálnia, új ismereteket, szakmá(ka)t elsajátítania.) Ez nagyon sok munkát igényelt.

Szereplőink sikeréhez szakértelmükön és kitartásukon túl nyitottságukra, kreativitásukra, alkalmazkodóképességükre és némi bátorságra is szükség volt.

A kiugrási/gyors felemelkedési pályák a kilencvenes évek folyamán mindkettőjük területén bezáródtak. Idővel mások is igyekeztek alkalmazkodni az intézményi változásokhoz, azaz piacképes tudást szerezni, felhalmozni, így szereplőink kezdeti előnye nagyrészt elkopott.

KI számára az új körülményekhez, az új intézményekhez, a transzformációs válsághoz való alkalmazkodás csak komoly munkapiaci/vagyonosi pozícióvesztéssel sikerült.

81 Érdekes egybeesés, hogy mindkét esetben az anyai karrier volt kevésbé tipikus, KI édesanyja 50 éves korán túl lett sikeres mikrovállalkozó, míg KM esetében a szülők közül az édesanya jutott magasabbra az orvosi hierarchiában.

82 Gazdasági tőkével – mint a legtöbben – nem.

83 Nem meglepő módon, legtöbb ismerősük, „barátjuk” a karrierjük csúcsán volt.

84 E kapcsolati háló a leszálló ágban válik erőforrássá, például KI számára megrendelést a (kis)vállalkozásának, információs potenciált, KM számára is információt például állásváltásnál stb.

KM munkapiaci helyzetének változása lassabban és jóval kisebb pozícióvesztéssel ment végbe, párhuzamosan a banki foglalkoztatás telítődésével. Egyre több, már a rendszerváltás után szocializálódott és már az egyetemen jó képzést kapó versenytárs jelent meg, akik már szintén rendelkeztek gyakorlati tapasztalatokkal is. Akik nemcsak fiatalabbak, hanem – a ranglétrán lejjebb lévők lévén – olcsóbbak is. E verseny KM karrierjét horizontális pályára állította.⁸⁵

Mindezek ellenére a nyolcvanas évekbeli sikeres alkalmazkodás hatása meghatározta mindkettőjük későbbi helyzetét; az akkor megszerzett tudás, tapasztalat, a megtanult alkalmazkodási minták, a személyes kapcsolatok hálójá, illetve az akkor felhalmozott anyagi háttér (pl. lakáskörülmények, megtakarítások)⁸⁶ máig olyan munkapiaci/jövedelmi/vagyoni pozíciót biztosítanak számukra, amely révén megítélésünk szerint mindketten ma is a magyar társadalom ahhoz a becslések szerinti (Kolosi–Szelényi 2010, Sik–Szeitl 2016) ötödéhez tartoznak, akiket a „tisztos polgári jólét” jellemez. Hozzáteesszük, az interjúk tapasztalatai alapján ezen a „jóléten” nemcsak az anyagi helyzet, hanem az életvitel is értendő. Ahogy az sem véletlen, hogy mindkettőjük foglalkozási, munkapiaci státusza legfeljebb közvetett módon „államfüggetlen” (Szalai 2020).

85 E bezáródás mindkettőjük szubjektív jólétét abból a szempontból is erőteljesen rontotta, hogy elveszett „az alkotás, a valami új létrehozásának öröme, sikerélménye”.

86 Az egyetem utáni életüket mindketten a származási családjuktól (szülők, nagyszülők összefogása révén) kapott kislakásban kezdték, ahonnan a sikereik idején költöztek „hosszú távon is elfogadható körülmények” közé. Ma is ott élnek.

HIVATKOZÁSOK

- Acscád J. (2020) „A vezetés elfelejti, hogy nem gépek vagyunk”: Esettanulmány az elektronikai iparban foglalkoztatottakról a rendszerváltás utáni Magyarországon: kiszolgáltatottság, kiszámíthatatlanság In Bartha E. et al. (szerk.) *Munkás-kultúra-örökség: Munkások a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon*. Pécs: Kronosz, 265–285.
- Alabán P. (2019) *A társadalmi dezintegráció társadalomtörténeti összefüggései Ózdon és környékén a rendszerváltás után*. Doktori disszertáció. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola. Elérhető: http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/62/1/Alab%C3%A1n_disszert%C3%A1ci%C3%B3.pdf [Letöltve: 2022-01-16].
- Alabán P. (2020) Meddőhányón, a periférián: Mélyszegénységi szintek ábrázolása Ózdon a rendszerváltás idején In Kiss M. – Lengyel Gy. (szerk.) *Milyen élet ez? Szociográfiák*. Budapest: Gondolat, 237–254.
- Ábel I. – Polivka G. (1997) *A versenyképességet befolyásoló tényezők a bankrendszerben: A bankszektor és a pénzügyi közvetítés jellemzőinek hatása a vállalati versenyképesség tényezőire – alprojekt zárótanulmánya*. Budapest: BKE Vállalatgazdaságtan tanszék. Elérhető: http://edok.lib.uni-corvinus.hu/254/1/Z18_%C3%81bel_Polivka.pdf [Letöltve: 2022-01-16].
- Ábel I. – Szakadát L. (1997) A bankrendszer átalakulása Magyarországon 1987 és 1996 között. *Közgazdasági Szemle*, július-augusztus, 635–652.
- Bartha A. – Martin J. P. (1997) Menedzserutak: Magyar vállalatvezetők és bankárok a posztkommunista átalakulás kezdetén. *Századvég*, 2, 23–36.
- Becsky R. (1996) Az árnyékbokszolásról és a magyar bankrendszer átalakulásáról. Beszélgetés Bácskai Tamással. *Külgazdaság*, 7–8, 4–10.
- Bourdieu, P. (1977) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1986) The Forms of Capital. In Richardson, J. (szerk.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Westport, CT Greenwood, 241–258.
- Carothers, T. (2002) The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 1, 5–21. <https://doi.org/10.1353/jod.2002.0003>
- Coleman, J. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95–120.
- Dobák J. (2020) Borsod „ipari vára”: Területi hatások vizsgálata a borsodi iparvidéken a diósgyőri kohászat példáján In Bartha E. et al. (szerk.) *Munkás-kultúra-örökség: Munkások a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon*. Pécs: Kronosz, 177–198.
- Elekes Gy. (2018) A narratív életútinterjú módszere a társadalomtudományok kvalitatív kutatásaiban. *Szociálpedagógia*, 11, 42–52
- Esping-Andersen, G. (2009) *The Incomplete Revolution. Adapting to Women’s New Roles*. Cambridge: Polity Press.
- Estrin, S. – Mickiewicz, T. (2011) Entrepreneurship in transition economies: the role of institutions and generational change. In Minniti M. (szerk.) *The dynamics of entrepreneurship: evidence from the global entrepreneurship monitor data*. Oxford: Oxford University Press. 181–208. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199580866.003.0009>
- Fligstein, N. (1996) The Economic Sociology of the Transitions from Socialism. *American Journal of Sociology*, 101(4) (January), 1074–1081.
- Ghodsee, K. (2011) *Lost in transition: Ethnographies of everyday life after communism*. Durham: Duke University Press.
- Granovetter, M. (1973) The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380. <https://doi.org/10.1086/225469>
- Hankiss E. (1989) *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: KJK.
- Holstein, J. A. – Gubrium, J. F. (2013) Az aktív interjú. In Bodó P. (szerk.) *Szavak, képek, jelentés*. Budapest: L’Harmattan, 117–138.
- Huntington, S. P. (1991) *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, Oklahoma: University of Oklahoma Press.
- Ivlevs, A. – Nikolova, M. – Popova, O. (2020) Former Communist party membership and present-day entrepreneurship. *Small Business Economics*, 57, 1783–1800. <https://doi.org/10.1007/s11187-020-00364-6>
- Johnson, J. (2016) *Priests of Prosperity: How Central Bankers Transformed the Postcommunist World*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kelemen K. (2021) Egy „üstökös vállalkozás” története Magyarországon. *Tér-Gazdaság-Ember*, 9(1), 101–119.
- Kolosi T. – Róna-Tas Á. (1992) Az utolsókból lesznek az elsők? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 1, 3–26.
- Kolosi T. – Sági M. (1996) Rendszerváltás és társadalomszerkezet In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI – Századvég, 149–197.

- Kolosi T. – Róbert P. (2004) A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 48–74.
- Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Keller T. (2008) Nyertesek és vesztesek: intragenerációs mobilitás a rendszerváltás évtizedeiben. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben*. Budapest: TÁRKI, 11–51.
- Kolosi T. – Szelényi I. (2010) *Hogyan legyünk milliárdosok?* Budapest: Corvina.
- Kornai J. (1993a) A pénzügyi fegyelem evolúciója a poszt szocialista rendszerben. *Közgazdasági Szemle*, 5. 382–395.
- Kornai J. (1993b) Transzformációs visszaesés *Közgazdasági Szemle*, 7–8, 569–599.
- Kornai J. (1999) A rendszerparadigma. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. 585–599.
- Kovács É. (2007) Interjú módszerek és technikák. In Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány: Módszertani jegyzet*. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék. 269–277.
- Kovács É. (2011) *Narratív módszerek politikája. Forrás*, 43. 7–8. 3–20.
- Kovács I. – Kristóf L. – Lengyel Gy. (2006) Elit és társadalom a kilencvenes években. In Kovács I. (szerk.) *Társadalmi metszetek: Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon: szociológiai tanulmányok*. Budapest: Napvilág, 431–449.
- Kő N. (2002) A nagyvállalkozói mélyinterjúk pszichológiai értelmezése. *Közgazdasági Szemle*, január, 59–73.
- KSH (1992) *1990-es népszámlálás. 3. Összefoglaló adatok*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2020) Gazdaságilag aktívak, bruttó átlagkereset, reálkereset (1960–) KSH STADAT 2.1.1. Elérhető: https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_qli001.html [Letöltve: 2022-01-16].
- Kuczi T. (2000) *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Replika Kör.
- Laki M. (1984–1985) Kényszerített innováció. *Szociológia*, 1–2. 45–53.
- Laki M. (1998) *Kisvállalkozás a szocializmus után*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Laki M. (2001) Kerékgyártó István: Vagyonregény – Ipszilon történet. *Holmi*, október. Elérhető: <https://www.holmi.org/2001/10/laki-mihaly-kerekgyarto-istvan-vagyonregeny-ipszilon-tortenet> [Letöltve: 2022-01-16].
- Laki M. (2002a) A nagyvállalkozók tulajdonszerzési esélyeiről a szocializmus után. *Közgazdasági Szemle*, 1, 45–58.
- Laki M. (2002b) A tulajdon működtetése. A magyar nagyvállalkozók felhalmozott tudásának és kapcsolatainak hasznosítása. *Közgazdasági Szemle*, 9, 774–793.
- Laki M. – Szalai J. (2004) *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Laki M. – Szalai J. (2013) *Tíz évvel később – magyar nagyvállalkozók európai környezetben*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Laky T. (1987) Eloszlatott mítoszok – tétova szándékok. *Valóság*, 4, 34–49.
- Lengyel Gy. (1989) A vállalkozókedvről. *Szociológia*, 3–4. 291–307.
- Lengyel Gy. – Bartha A. (1995) Az iskolapadból a csúcsra: a gazdasági elit képzettsége és karriermintái a kilencvenes évek első felében. *Educatio*, 4, 598–613.
- Lengyel Gy. (2007) *A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén*. Budapest: Akadémiai.
- Leopold L. jr. (1917) Színlelt kapitalizmus. In Leopold L.jr. *Elmélet nélkül. Gazdaságpolitikai tanulmányok*. Budapest: Benkő Gyula Könyvkereskedése. 91–133.
- Mandel, R. (2012) Transition to Where? Developing Post-Soviet Space. *Slavic Review*, 71(2), 223–233.
- Mazzag M. (1986) Vegyem? Ne vegyem? Általános tudnivalók a mikroszámítógépekről. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 33 (5–6–7), 328–338.
- Mike K. (2020) *Szelíd kapitalizmus. A szabad együttműködés rendje*. Budapest: Gondolat.
- Molnár Cs. (2020) „Ez a lakótelep is kiüresedik, mint a kommunizmus” – Életstratégiák, elvándorlás és egy Tarna menti lakótelep esete a rendszerváltás után. In Bartha E. et al (szerk.) *Munkás-kultúra-örökség: Munkások a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon*. Pécs: Kronosz, 215–238.
- Nagy B. (2014) Nemek forradalma? Közeledés a nemek helyzetében. *Replika*, 85–86(1–2), 177–191
- Nagy B. – Fodor É. (2015) A gazdasági válság hatásai a férfiak és a nők munkaerő-piaci helyzetére Kelet-Közép-Európában. *Szociológiai Szemle*, 25(3), 2–22.
- Nagy B. – Sebők A. (2018) Női és férfi vezetők. In: Fazekas K. – Szabó-Morvai Á. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükrök, 2017*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet. 65–68.

- Nagy B. (2019) Négy friss tény női vezetőkről *Forbes*, 7.
- Nee, V. (1989) A Theory of Market Transition: From Redistribution to Markets in State Socialism. *American Sociological Review*, 54, 663–681. <https://doi.org/10.2307/2117747>
- Róna-Tas Á. (1994) The First Shall The Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism. *American Journal of Sociology*, 100(1), 40–69.
- Róna-Tas Á. (1997) Path-Dependence and Capital Theory: Sociology of the Post-Communist Economic Transformation. *East European Politics and Societies*. 12(1), 107–131. <https://doi.org/10.1177/0888325498012001005>
- Schumpeter, J. (1980) *A gazdasági fejlődés elmélete*. Budapest: KJK.
- Schumpeter, J. (1939) *Business cycles: A theoretical, historical, and statistical analysis of the capitalist process*. New York: McGraw-Hill. Vol. I–II.
- Sik E. – Szeitl B. (2016) Polgárság a mai Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2016*. Budapest: TÁRKI. 113–119.
- Szalai E. (1996) *Az elitek átváltozása*. Budapest: Cserépfalvi.
- Szalai J. (2020) *A nem polgárosuló középosztály*. Budapest: Balassi.
- Szamuely L. – Csaba L. (1998) *Rendszerváltás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltásban*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Szelényi I. (1990) Alternative Futures for Eastern Europe – the case of Hungary. *East European Politics and Societies*, 2, 231–254.
- Szelényi I. (1994) Az elit cirkulációja vagy újratermelődése Közép-Kelet Európában? *Info-Társadalomtudomány*, 29, 31–41.
- Szerb L. – Trumbull, W. N. (2016) The development of entrepreneurship in the European transition countries: is transition complete? *Strategic Change*, 25(2), 109–129. <https://doi.org/10.1002/jsc.2051>
- Utasi Á. (1995) A kisvárosi elit eredete és vagyona. *Tér és Társadalom*, 3–4, 191–205.
- Turaeva, R. (2017) Gender and Changing Women’s Roles in Uzbekistan: From Soviet Workers to Post-Soviet Entrepreneurs. In: Laruelle, M. (szerk.) *Uzbek State Narratives of Post-Soviet Years*. London: Lexington Books: 303–319.
- Valuch T. (2014) A rendszerváltás hatásai a magyar társadalom térbeliségére. *Metszetek*, 2, 110–118.
- Valuch T. (2020) Munkások az átmenetben Magyarországon és Kelet-Közép-Európában: Értelmezési kísérletek és közelítések. In: Bartha E. et al (szerk.) *Munkás-kultúra-örökség: Munkások a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon*. Pécs: Kronosz, 15–28.
- Várhegyi É. (1996) Bankvezetők kiválasztása a nyolcvanas-kilencvenes években Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 3–4, 33–55.
- Vedres B. (1997) „Ökonokrata” menedzser-elit – az átalakulás nyertesei? *Szociológiai Szemle*, 1, 111–133.
- Vedres B. (1998) A piaci átmenet elméletörténete – Evolúció a piaci átmenettől posztszocialista átalakulásig *Szociológiai Szemle*, 3, 153–166.
- Verdery, K. (1996) *What was socialism, and what comes next?* Princeton: Princeton University Press.
- Veres I. – Ágoston I. (2019) Treasury, a bank szíve, Beszélgetés Veres Istvánnal és Ágoston Istvánnal (04.15) Budapest Institute of Banking. Elérhető: <https://www.bib-edu.hu/hirek/2/treasury-a-bank-szive> [Letöltve: 2022-01-16].
- Vértesy L. (2007) A magyar bankrendszer a 20. században. In *20. századi magyar gazdaság és társadalom konferenciakötet*. Győr: Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar.
- Zentai V. (1999) Győztesekből tettesek, vesztesekből áldozatok? *2000*, 9, 10–22.